

О ПОЕКЛУ POSSESSIO AGRİ PUBLICI

Данас није потребно нарочито доказивати значај који упознавање развоја аграрних односа има за разумевање општих токова римске историје. Пољопривреда није била само основна економска активност: у својим најбољим данима, Римљани су веровали да је она извор њихових етичких вредности, а свакако су јој дуговали неке црте свог менталитета. Ропство — током највећег дела римске историје службено призната основа друштвеног поретка — добило је пресудни значај и класичне облике управо у пољопривредној производњи.

Када је у питању епоха Републике, посебно место аграрних односа је још уочљивије него иначе. То је последица неких околности које овај период издвајају, не само од других раздобља римске историје, него и од осталих античких заједница. Република је обележена драматичним догађајима, који су мењали слику старог света пред очима савременика. Овај неуобичајени динамизам је, на специфичан начин, условио и низ особености у развоју аграрних односа. У првом реду запажа се да пољопривредна територија није ни коначна ни стабилна, већ се, током свих пет векова републиканске историје, увек изнова уобличава путем низа успешних освајачких ратова. Да се ради о „стварању“, а не једноставно о проширивању пољопривредне основе, најбоље показује чињеница да се упоредо са овим спољашним развојем постепено стварају и начини експлоатације земљишта, из основа различити од оних на првобитној територији државе. Могло би се рећи да је, у извесном смислу, претпоставка ширења територије била уграђена у „концепцију“ римске пољопривреде. С друге стране, друштвено-економска структура и политичке установе Рима истовремено доживљавају дубоке трансформације које су несумњиво повезане са промената у аграрном уређењу, али не увек јасним и непосредним везама: реч је, очигледно, о сложном развоју у којем није једноставно одвојити узроке од последица. Видљиви израз свих ових процеса у основним друштвеним односима биле су аграрне борбе плебејаца и патриција (касније нобила), које су давале основни тон политичком животу Републике и повремено одлучујуће утицале на историјске токове. Неопходност да се ови сукоби реше — они су понекад претили опстанку заједнице — ангажовала је цео уставни и грађанскоправни инструментаријум и подстицале његово стално дограђивање. Резултат

тога био је настанак читавог једног система установа аграрног права; истраживање порекла и међусобног односа, као и природе тих установа, представља један од најсложенијих проблема правне историје ове епохе.

Крајем Републике, када је овај систем мање-више дефинитивно оформљен, римска територија (*ager publicus*)¹⁾ се могла привредно користити на неколико начина. Сваки од тих начина био је -- у складу са друштвено-економском улогом која му је била намењена — прецизно индивидуализован одговарајућим правним режимом. Због тога — а и због строго формализованог поступка конституисања парцела — ово аграрно уређење одаје на први поглед утисак вештачке конструкције. Али оно је, разумљиво, производ историјског развоја; привидна артифицијелност је последица спајања традиционалних, делом религиозних захтева на она која су наметале променљиве друштвене потребе. Не треба губити из вида да су се сукоби око земље у основи решавали компромисима, а таква решења увек изискују сложене правне механизме.

Бројни подаци из античких извора, иако нажалост непотпуни и редовно несистематични,²⁾ омогућавају да се издвоји шест основних земљешних режима (*condiciones agrorum*). Правно — али, бар у првим вековима, не и економски — најзначајнија је била земља додељена у приватну својину на основу аграрног закона, приликом оснивања колонија или појединим грађанима (*ager divisus et adsignatus*). Део земље су магистрати продавали (*ager quaestorius*) или издавали у закуп (*ager censorius*), по правилу лицитацијом. Знатне површине заузимали су пашњаци, од којих су неке заједнички користили власници суседних парцела (*ager compascuus*), док су други били приступачни свима под условом да за то држави плате одређену суму новца (*ager scripturarius*).³⁾ Најзад, земљиште које није било искоришћено на неки од ових начина појединци су могли, под извесним условима, да окупирају и користе све док држава не затражи да га врате: овако формиран земљопосед називао се *possessio*, а земљиште на којем је овакав поступак био допуштен означавано је, бар крајем Републике, термином *ager occupatorius*.⁴⁾

Међу наведеним установама — ако се изузму асигнације, које су биле првобитни основ квирирске својине на земљи — највећу пажњу заслужује свакако могућност да се до земље дође фактичком окупацијом. Не само због неубичајености поступка: већ и летимичан увид у исто-

¹⁾ Овим термином, додуше, није била обухваћена територија коју су првобитно насељавали римски генсови (*ager romanus*), већ само освојена земљишта; али *ager romanus*, са својом површином од око 150 км², већ током првих векова Републике губи економски значај (v. Beloch, *Röm. Geschichte bis zum Beginn der punischen Kriege*, 1926, стр. 169 и карта 1).

²⁾ Изузетак је донекле збирка рукописа римских геометара, у којој су систематски изложени поступци при мерењу и разграничавању земљишта, па и елементи правног режима; најстарији од ових текстова, међутим, потичу с краја I века н. ере и баве се савременим установама, а историјске дигресије им нису увек поуздане. Основни део збирке издао је С. Thulin под насловом „*Corpus agrimensorum romanorum*“, I, 1, Lipsiae 1913.

³⁾ О овим типовима земљишта v. Weber, *Die röm. Agrargeschichte*, 1891, стр. 36 cc. и 120 cc. и Burdese, *Studi sull'ager publicus*, 1952, стр. 36 cc. Поједнини од њих обрађени су и у другим радовима о аграрном уређењу Републике (v. н. 6).

⁴⁾ Ни један ни други термин није у правом смислу технички, па је у изворима понекад тешко утврдити на шта се заиста односе (cf. Cannata, „*Possessio*“, „*possessor*“, „*possidere*“ nelle fonti giuridiche del Basso impero romano, 1962, стр. 9 ss. и Burdese, стр. 13 cc.).

рију Републике наговештава да су *possessiones* појава од основног значаја за разумевање аграрне, па и друштвене историје целе ове епохе. Док су остали начини коришћења јавних земљишта (изузев приватних парцела и заједничких пашњака) условљени фискалним потребама и примењивани тек релативно касно, на ограниченом простору⁵⁾ *possessiones* антички писци помињу већ од првих деценија Републике. С друге стране, њихови држаоци су редовно припадници владајуће социјалне групације, најпре патрицији а касније нобили. Но можда је најважнија околност да су управо овакви поседи били стални повод за револт плебејаца и њихове захтеве да се изврши прерасподела земље.

Све је то устроило да *possessio* на *agrii* *possessorii* поста-не предмет свестраних историјских и правних анализа.⁶⁾ Међутим, иако су досадашња истраживања донела знатне резултате, низ проблема — чак и основних — остао је нерешен. То се делом може објаснити и недовољно поузданим изворним информацијама, нарочито о правној природи ове установе: у време када се римска правна наука консолидовала она је већ увелико припадала прошлости. Али потпуни успех је изостао у великој мери и због неодговарајућег приступа знатног броја аутора, нарочито старијих: иако је реч о архаичној институцији, повезаној многим нитима са друштвеним и политичким условима ране Републике, до недавно је *possessio* посматрана кроз призму појмова класичног права, док је контекст у којем је настала остављан у другом плану. На тај начин се могло доћи до драгоцених сазнања о раној историји неких класичних правних усанова,⁷⁾ али на питања од којих зависи реконструкција развоја аграрних односа — о пореклу и природи *possessiones* — није било одговора.

На први поглед оскудни антички подаци приказују ову врсту поседа као прилично статичан феномен. Као да се ни њихови држаоци ни њихово место у економском и политичком животу нису мењали током свих пет векова Републике. То, разуме се, не изгледа вероватно и, да би се могле утврдити евентуалне промене, потребно је испитивати изворе у неком хронолошком поретку. Једина обавештења која се колико-толико прецизно могу датирати потичу од историчара: она су прилично бројна, али по правилу успутна и сасвим уопштена. Међу њима се, због начина на који *possessiones* стављају у социјални оквир ране Републике, издвајају Ливијеви подаци датирани у 418, 413, и 389. годину п. н. ере:

„Кад су (трибуни) изнели предлог да се земља одузета непријатељу подели појединцима, и тим је плебицитом велики део имовине но-

⁵⁾ Данас се углавном сматра да јавна продаја земље није старија од друге половине IV века п. н. ере (Burdese, стр. 44); закуп се свакако појавио касније, вероватно тек у II веку п. н. ере *ibid.*, стр. 46 с).

⁶⁾ Почев од класичне Нибурове „Римске историје“ (Niebuhr, *Röm. Geschichte*, 1. Aufl. 1811—1833), овом предмету је посвећена доста обимна литература. У већем броју монографија *possessio* заузима једно од централних места: Voigt, *Ueber die Staatrechtliche Possessio und der ager compascuus der röm. Republik*, *Abhandlungen d. K. Sächsischen Gesellsch. d. Wissensch.*, 23 (1887) 233—272; Schwarze, *Beitr. zur Geschichte altröm. Agrarprobleme*, 1912; Zancan, *Ager publicus*, 1935; Bozza, *La possessio dell'ager publicus*, I, 1939; Kaser, *Die Typen der röm. Bodenrechte in der späteren Republik*, ZSS 62 (1942), 1—81 (также *Eigentum und Besitz im älteren röm. Recht*, 1956, 239 с); Tibiletti, *Il possesso dell'ager publicus e le norme de modo agrorum sino ai Gracchi*, *Athenaeum* 26 (1948), 173—236 и 27 (1949), 3—41; Burdese, *op. cit.* Низ значајних прилога дали су други аутори у општинијим делима, од којих ће нека бити наведена у даљем таксту.

⁷⁾ На пример о пореклу интердиктне заштите, в. Kaser *Eigentum*, стр. 243 сс. r

била требало да буде конфискован — нема наиме, ни једног дела земље... који није одузет непријатељу, а плебс од тога има само оно што му је држава продала или асигнирала — као да је предложен страхан рат између патриција и плебејаца”⁸⁾

само што је нобилитет упорно задржавао земљишта која је већ поседовао, него је одбијао да плебејцима подели и слободно, недавно од непријатеља освојено земљиште, које ће, као и остало, убрзо постати плен неколицине.”⁹⁾

„Нобили захватају поседе на јавном земљишту и, уколико не буде подељено пре него што све узму, ту неће бити места за плебејце.”¹⁰⁾

Пажњу заслужује, због релативне старости и формулације, и један навод анализе из II века п. н. ере Касија Хемине. Он саопштава — додуше сажето и ван контекста — да су нека лица због плебејства протерана са јавног земљишта.¹¹⁾

Из наведених текстова се, очигледно, не може много сазнати о покрету *possesiones*, али они недвосмислено показују начине на које су основне социјалне групе приступале заузетој земљи. Ако се занемаре Ливијеви анахронизми (термин „*nobiles*” уместо „*patricii*”, као и продаја земље, која у овако раној епохи није вероватна), запажа се да окупације увек врше потрицији, док плебејци претендују само на „поделу” земље, дакле на доделу у својину путем асигнације. Ни у једном од три случаја које наводи Ливије плебејци не траже да им се омогући учешће у окупацијама, а Хеминин фрагмент чак сугерише да је управо припадност плебсу (*plebitas*) била разлог да се некоме ускрати коришћење јавних земљишта. Уз овако јасно разграничење тешко је бранити мишљење — које се може срести у литератури¹²⁾ — да је окупација била доступна свима под једнаким условима. Већина аутора увиђа овај патрицијски карактер *possesiones* и покушава да за то нађе неко објашњење. Решења која дају, међутим, доста се разликују.

По једном схватању плебејци су били фактички онемогућени да учествују у окупацијама, јер су томе била намењена земљишта слабијег квалитета која су захтевала улагање знатног капитала и велики број робова; иначе, формално право на коришћење јавних земљишта било је за све грађане једнако.¹³⁾ Овакво објашњење се заснива на претпоставци

⁸⁾ Livius, IV, 48. 2—4: cum (tribuni) rogationes promulgassent, ut ager ex hostibus captus viritum divideretur, magnaеque partis nobilium eo plebi scito publicarentur fortunae — nec enim ferme quicumque agri... non armis partum erat, nec quod venisset assignatumve publice asset praeterquam plebs habebat — atrox plebi patribusque propositum certamen.

⁹⁾ Ibid., 51.6: ... non in retinendis modo publicis agris, quos iam teneret, pertinacem nobilitatem esse, sed ne vacuum quidem agrum nuper ex hostibus captum plebi dividere, mox paucis ut cetera, futurum praedae.

¹⁰⁾ Id. VI, 5.4: Nobiles homines in possessionem agri publici grassari, nec, nisi, antequam omnia praecipiant, divisus sit, locum ibi plebi fore. Cf. I II, 41. 2; 61; III, 1. 3; IV, 36. 2; VI, 14. 11; 36. 11; 37. 2; 39. Такође Dion. Halicarn. VIII, 70. 74; X 30; 32, и Columella, I, 3. 11.

¹¹⁾ Nonius Marcellus, v^o plebitatem Hemina in annalibus; „guicungue propter plebitatem agro publico eieci sunt” (Bruns, Fontes II, стр. 67). Сличан податак налази се и код Салустија (Bruns ib. n. 10).

¹²⁾ Тако Hajje, Etudes sur les locations à long terme et perpétuelles dans le monde romaine, 1926, стр. 5 cc; Lauria, Note sul possesso, Studi Solazzi, 1948, стр. 782.

¹³⁾ Нарочито Weber, стр. 129 cc. и Schwarze, стр. 65 с. За ово решење се, без посебног образложења, определио и Kaser, Die Typen, стр. 28.

да су *possessiones* продукт „аграрног капитализма“ (Weber), другим речима да су се појавиле са продирањем робовласничких односа и производње за тржиште. То, међутим, не може да се усклади са стварним привредним условима V века, када се ова установа формирала.¹⁴⁾

Друга група аутора сматра да плебејци нису имали ни формалну могућност да стварају поседе на јавним земљиштима; при том неки сматрају да је ово плебејцима било изричито забрањено,¹⁵⁾ док по другима нису били грађани, бар не пуноправни, па им ни ово право није припадало.¹⁶⁾ Критике које су упућене овом гледишту истичу да формална забрана, да је заиста постојала, не би могла пасти у заборав без икаквог трага у изворима, а у њима нема наговештаја било чега сличног.¹⁷⁾ Што се тиче друге варијанте, не може се рећи да плебејци нису део *populus romanus*-а после центуријатске и трибутске реформе, које су по традицији извршене пре успостављања републике.¹⁸⁾

Најзад, по трећој теорији плебејци су из аграрних окупација искључени активношћу патрицијских магистрата и сената, у чијој надлежности је био надзор над свим, па и овом формом коришћења јавних земљишта. Ови органи су можда и непосредно уступапи земљу појединцима у *possessio*, тако да није ни било окупације у правом смислу.¹⁹⁾ Привидно, овакво решење избегава приговоре који се могу ставити предходним, али ни оно није беспрекорно. У основи и ови аутори остају на терену злоупотребе од стране патриција и њихових представника, и не могу да објасне зашто током целог V века плебејци редовно траже да им се земља асигнира, а не да им се омогући учешће у окупацијама; затим, због чега им сами патрицији нису то никада понудили, уместо да им асигнирају земљу у квинтску својину која је, бар са становишта *ius civile*, била знатно боље заштићена; коначно, зашто патрицији нису никада покушавали да своје *possessiones* претворе у квинтски *ager privatus*, што би им олакшао одбрану од даљих плебејских захтева за прерасподелу земље (познато је да су плебејци претендовали само на — бар формално — јавна земљишта).

Иако свако од наведених мишљења располаже извесним аргументима, очигледно нема ниједног којем се не би могле ставити озбиљне примедбе. Разумевање у великој мери отежава начин на који извори третирају статусну искључивост окупација: они је од почетка прихватају као дагу, готову чињеницу. Штавише, стиче се утисак да је за античке писце таква ситуација била сама по себи разумљива. То би се могло објаснити само ако се претпостави да су аграрне окупације и настале као статусна привилегија — другим речима, да су оне по својој природи могле припадати само патрицијима. Отуда решење проблема порекла *possessiones* треба тражити у њиховој природи.

¹⁴⁾ Bozza, стр. 16. оправдано примећује да тешкоће, о којима говоре наведени аутори, у овом периоду постоје и при обради асигнираних парцела.

¹⁵⁾ Ово мишљење је изнео Voigt, стр. 236.

¹⁶⁾ Тако, изгледа, Karlowa, *Röm. Rechtsgeschichte*, I, стр. 97 и II, стр. 316; такође Tibiletti, *Ath.* 26, стр. 174 с; Burdese, стр. 24 с; De Martino, *Storia della costituzione romana*, I (1972), стр. 253 и 401.

¹⁷⁾ Hajje, loc. cit.

¹⁸⁾ Bozza, стр. 15.

¹⁹⁾ Mommsen, *Röm. Staatsrecht*, I, стр. 86 с. и нарочито Bozza, стр. 20.

Међу малобројним изворима који дају податке о месту овог типа поседа у аграрном уређењу Републике најважније је кратко Апијаново обавештење, у оквиру његовог излагања различитих начина коришћења освојених земљишта:

... за ону земљу која је била необрађена због рата и које је било највише, немајући времена да је деле коцком, објављивали су да може да је обрађује ко хоће, само да даје од годишњих плодова десети део од засејаног, а пети део од засађеног." 20)

Правне аспекте у нешто већој мери осветљава Фестова дефиниција *possessiones*, иначе не сасвим јасна, по којој су то „пространи земљопоседи, и приватни и државни, јер се не поседују на основу манипације него *usus*-ом и како је ко окупирао, обрађивао је." 21) На новију литературу знатно је утицала и дефиниција *agri occupatorii* садржана у списима агримензора, где се указује да термин потиче од окупације коју победнички народ врши на територији побеђеног, да би затим уследиле приватне окупације појединаца. 22)

Донекле због интонације ових текстова, а у већој мери због цивилистичке оптике кроз коју су они посматрани стотинак година, све до тридесетих година овог века анализа *possessio* је практично била сведена на утврђивање њене правне природе. На темељима које је поставио Нибур 23) развила се у основи јединствена теорија, коју су мање-више систематски и без принципијелних одступања излагали сви аутори који су се бавили аграрном историјом републике. Она се може свести на следеће:

10 *Possessio* настаје на основу два једнострана акта — генералне концесије одређеног земљишта од стране државног органа (магистрата, сената или скупштине), тј. јавног акта којим се одобрава окупација, и саме окупације коју врши овлашћено лице (по Апијану „ко хоће“) неформалним узимањем извесне површине земљишта у државину. 24)

20 На овај начин лице које је извршило окупацију посесор, стиче једно право *suigeneris* чију садржину чине овлашћења држања и употребе (*possessio et usus*); по неким ауторима је ово право блиско личним службеностима. 25) При том држави остаје право својине, које она

20) *Arrianus, bell. civ. 1, 7* (в. Апијан, Римски грађански ратови, превео Б. Степановић, 1967; превод сам преузео уз извесне измене).

21) *Festus, vº possessiones: ... agri late patentes publici privatique, quia non mancipatione sed usu tenebantur et ut quisque occupaverat, solebat* (Bruns, *Fontes II*, стр. 25); cf. *Isidorus Hispalensis, XV, 13. 3* (Bruns, *ib. str.* 88).

22) *Corpus agrim rom. 102, 1 ss: Occupatorii autem dicuntur agri, quos quidem arcifinales vocant, quibus agris victor populus occupando nomen dedit, bellis enim gestis victores populi terras omnes, ex quibus victos eiecerunt, publicavere atque universaliter territorium dixerunt, intra quos fines iuris dicendi ius esset. deinde ut quisque occupavit, arcendo vicinum arcifinale dixit. Cf. ibid. 53, 3-8.*

23) *Niebuhr, R. Gesch. II, str. 124 ss и 535 ss.*

24) *Karlowa, I, str. 95 c; II, str. 315 c; Voigt, 234; Kaser, Die Typen, str. 28.* Уоклико нема јавног одобрења окупација је „*iniusta*“ — *Karlowa, II, str. 315 и Voigt, str. 237.*

25) Ближем одређивању посесоровог права је нарочиту пажњу посветио *Kardinall*, иначе најпоследнији бранилац Нибурове теорије. Анализирајући неке текстове у којима

може актуелизовати у сваком моменту, тако да право посесора има у основи прекарни карактер.²⁶⁾

³⁰ Битан елемент оваког правног односа је вектигал који процесор плаћа држави у накнаду за уступљено земљиште: он нема само карактер економске компензације, већ и потврђује да је својина остала држави и да она може да опозове концесију.²⁷⁾

Цела ова конструкција је углавном у сагласности са малобројним изворима; али пажљивија анализа њених претпоставки доводи у питање готово све њене елементе. Пре свега, ни сами извори нису неприкосновени: Апијан, Фест и агримензори припадају принципату, када је окупација имала сасвим маргиналан значај и промењену друштвено-економску функцију. Уколико се, пак, њихови наводи ослањају на поуздане републиканске податке — што је вероватно — ипак све указује да се ради о касној фази у развоју *possessio*, када су се њене првобитне карактеристике изгубиле. Целина Апијанових излагања показује да се ради о периоду развијених робовласничких и робно-новчаних односа, који су морали утицати и на правну физиономију ове установе. Правној анализи ове „класичне“ доктрине могу се ставити суштинске примедбе. Њена полазна претпоставка — државна својина на јавним земљиштима — у римско право пренета је из хеленистичких концепција и потпуно је изграђена тек у принципату, за провинцијска земљишта.²⁸⁾ С друге стране, право које присталице овог учења приписују процесору је двосмислено: истовремено прекаријум и *ius re aliena*, чак лична службеност, а по неким и закуп²⁹⁾ — што су сасвим различити и у римском праву неукладиви институти. Треба додати и да су решења класичне теорије, у суштини цивилистичка, страна римским правним схватањима: и класични правници су у начелу избегавали да овлашћења појединаца на јавним добрима означавају приватноправним терминима.³⁰⁾ Коначно, није без значаја ни околност да вектигал — којем неки од ових аутора дају одлучујући значај — по свему судећи није постојао током ране Републике.³¹⁾

Сасвим другачије схватање односа на јавним земљиштима, а у првом реду порекла и природе *possessio*, јавило се у Италији тридесе-

римски правници повезују појмове *possessio i usus* (Aelius Galus ap. Fest. v^o *possessio i D* 50. 16. 115), као и цитирану Фестову дефиницију, он је закључно да антитеза „*proprietas (mancipium) — possessio (usus)*” има правнотехнички карактер, тј. да је *possessio* идентична са *usus-om*; отуда окупацијом за посесора настаје право употребе или плодоуживања (Cardinali, *Agro*, Enc. Italiana 2 (1929), стр. 3). Burdese, стр. 26 н. 27 такође говори о узурфрукту, али га разликује од истоимене личне службености.

²⁶⁾ Voigt, стр. 238; Kaser, *Die Typen*, стр. 29 с (Eigenum, стр. 256). — Karlowa, II, стр. 315, сматра да се не ради о прекаријуму, јер он настаје из једног двоностраног акта, а не из два једнострана као *possessio*.

²⁷⁾ Mommsen, I, стр. 87, а нарочито Voigt, стр. 239 и Cardinali, loc. cit. по чијем мишљењу управо овај вектигал одређује правну природу окупаторног режима. Али већ се релативно рано јавило и схватање да је плаћање вектигала уведено накнадно и да није изменило карактер установе (Karlowa, I, стр. 96 и Schwarze, стр. 66).

²⁸⁾ В. о томе Pernice, *Parerga*, ZSS 5 (1884), стр. 64 с.

²⁹⁾ По Монзену (loc. cit.) парцијарни колонат, а по Тибилетију (Ath. 26, стр. 183) закуп.

³⁰⁾ Solazzi, *Usus proprius*, SDHI 7 (1941), стр. 405 и 417 с. Овим овлашћењима никада није даван назив *i u g a*.

³¹⁾ И извори наговештавају да вектигал није настао истовремено са окупацијом: Ливије (IV, 36. 1 s) намеру да се он установи помиње у својим излагањима о 424. години п. н. ере, а Дионисије (VIII, 73. 76) увођење вектигала приписује Спурiju Касију (почетак V века).

тих година овог века. Оно је, изгледа, инспирисано закључцима до којих је дошао Бонфанте истражујући порекло римског схватања државине.³²⁾ Ипак, иако имају заједничку полазну основу, концепције главних представника овог правца нису јединствене.

Први од ових аутора, Леандро Цанкан, сматра да је *ager publicus* првобитно третиран као ратни плен наоружаног народа, који непријатељску територију окупира преко појединаца — својих чланова. Тако је *possessio* по својој природи конкретизација власти победника над побеђеним. Просесор на окупираном земљишту има својеврсно право, које одликује потпуност политичке власти („*pienezza signorile del diritto*”), док се фроблем својине уопште није ни постављао. Није било никаквог уступања права од стране државе, а ни могућности опозива, јер држава не располаже никаквим надређеним правом на *possessio*. Тек постепеним развојем до касне Републике институт добија физиономију какву му приписују извори.³³⁾

За разлику од Цанкана, Франческа Боца порекло *possessio* тражи у првобитној власти гентилских група на њиховој територији. Тиме она објашњава патрицијски карактер овог начина присвајања земљишта, а та ексклузивност се касније одржавала тако што су се *possessio*-*nes* установљавале непосредном личном концесијом земљишта од стране магистрата (касније сената) појединим патрицијима.³⁴⁾ На основу ове операције просесор не стиче никакво право, већ потпуну фактичку власт („*signoria*”), коју држава увек може да опозове.³⁵⁾

Наведене две теорије се у многим битним елементима разилазе, али им је заједничко напуштање цивилистичких објашњења односа на окупираним земљиштима и покушај да се структура *possessio* реконструише из друштвено-економских и политичких услова у којима је настала. Многи битни елементи ових схватања се могу оспорити: тако је, с једне стране, тешко прихватити Цанканово уверење да је окупација била потпуно суверена и неопозива; Боцино тврђење да *possessio* уопште није настајала фактичком окупацијом, опет, директно противуречи великом броју извора.³⁶⁾ Ни основни појам којим они оперишу, нека врста суверене приватне власти (*potere signorile, signoria*), није најсрећнији, и с правом су му замерене сумњиве феудалне реминисценције.³⁷⁾ Све ове примедбе, ипак, не доводе у питање вредност методолошког приступа италијанских истраживача, који су покушали да установу сагледају кроз реалне животне услове уместо кроз апстрактне правне

³²⁾ Il punto di partenza nella teoria romana del possesso, *Scritti* 3 (1921), 516—533. Бонфанте овде износи тезу да *possessio* првобитно значи „*signoria, dominazione*” (стр. 519); то је била неограничена власт, а не материјални однос према ствари (стр. 530).

³³⁾ Zancan, стр. 7; 10 с; 31 сс.

³⁴⁾ Bozza, стр. 38 сс; 80; 167.

³⁵⁾ Ibid. стр. 77 с. Ову теорију је готово у целини прихватио и De Martino, I, стр. 401.

³⁶⁾ О фактичкој окупацији говори и *lex agraria* од 111. године п. н. ере, п. 25: „... neive quis in eo agro agrum occupatum habeto...”; в. и Burdese, стр. 14 сс.

³⁷⁾ Тако Lauria, стр. 781 (в. н. 12). Он сматра да термин којим се служе Zancan и Bozza има неку садржину само у контексту феудалних односа. Али и његова теорија — по којој окупацијом настаје, без икаквих правних услова и последица, обична цивилистичка државина — занемарује друштвену и економску улогу овог облика земљопоседа.

категорије. Њихова основна достигнућа су у новијим радовима прихватили и следбеници Нибурове доктрине.³⁸⁾

Иако се *ager publicus* вероватно ствара тек почев од првих деценија Републике (дотадашња територија је, по свему судећи, била подељена између генсова),³⁹⁾ режим који је на њему примењиван није могуће утврдити независно од дотадашњих аграрних односа. Није, наиме, вероватно да је проширење територије само по себи довело до проналаска или преузимања нових форми коришћења земљишта: да би се то догодило у заједници заснованој на затвореној кућној привреди и натуралној производњи, каква је у то време била римска Република, потребан је неки знажан унутрашњи или спољашњи подстицај. Неку такву околност у то доба, међутим, тешко је наћи. Средства за производњу — и иначе стагнантна током целе антике — нису се могла променити за две-три деценије почетком V века. С друге стране, Рим се ширио систематски, али не и експлозивно (бар током V века), и то на рачун народа који су били сродни Римљанима и живели у сличним друштвено-економским и политичким условима. Изузетак је била Етрурија, али је она на римско друштво утицала већ од раније, чак и много непосредније — преко последњих римских краљева и њихове околине, који су били етрурског порекла. Тешто је стога претпоставити да је утицај развијенијих етрурских установа порастао у деценијама које су непосредно следиле „антиетрурској револуцији“ од 509. године.

Обавештења која о најранијим аграрним односима дају извори не могу се прихватити без резерве. Антички аутори, чија су нам се дела сачувала, писали су са дистанце од 4—5 векова, располагали са незнатном документацијом и притом се врло мало интересовали за привредна питања. Њихови узредни остврти на ову материју обилују антиципацијама и општим местима. Осим тога, није јасно како би они и могли имати потпунију представу о суптилностима аграрних установа старијих од „галског пожара“, уколико оне нису остале на снази до њиховог времена. Али су зато њихова сведочанства о политичким збивањима, бар у општим цртама, свакако поузданија: маркантне епизоде те врсте живеле су у народним и породичним традицијама. При таквом преносу информација морају се очекивати бројне тенденциозне измене, али се на тај начин ипак могла сачувати атмосфера односа који су у друштву владали по установљењу Републике.

Судећи по таквим подацима, римско друштво је после протеривања етрурских краљева захватила економска и политичка реакција, која показује да су етрурске установе до тада оствариле само ограничен утицај на римске сточарске генсове. Политички живот тих година обојен је сукобима водећих патрицијских породица и односима заснованим на гентилским везама.⁴⁰⁾ Генс не само да задржава политички значај, него и

³⁸⁾ Tibiletti, *Ath.*, 26, стр. 176 сс. и нарочито Kaser, *Die Turen*, стр. 28 сс (cf. *Eigentum*, стр. 239 сс; 253 сс), који одбацује учење о посесоровом праву *sui generis*, а у анализама много већу пажњу посвећује друштвено-историјским условима.

³⁹⁾ Римска традиција приписује нека освајања већ Ромулу и његовим наследницима; међутим, у светлу тадашњег степена развоја римске заједнице, а посебно имајући у виду њен положај према Етрурији, ови подаци не изгледају вероватни (в. *Bozza*, стр. 121 с).

⁴⁰⁾ *Cornelius, Untersuchungen zur frühen röm. Geschichte*, 1940, стр. 128 с; *De Martino*, I, стр. 263.

узима улогу самосталног „међународног“ фактора — појава која није била могућа под организованом управом етрурских владара.⁴¹⁾ Све то говори да гентилска организација није изгубила материјалну основу током етрурске доминације, и да је уклањање овог спољашњег чиниоца омогућило да она поново оживи.

С друге стране, несумњиви успон водећих патрицијских породица, а и учестали социјални проблеми, указују на знатан степен економске и друштвене диференцијације,⁴²⁾ која би морала да доприноси ерозији гентилских веза. По свему судећи до тога, бар неко време, није дошло. Ова противуречност се може објаснити само промената до којих је морало доћи унутар самог генса: почетком Републике генс је свакако добио такве особине које су га претвориле не у сметњу, већ у подршку јачању његових најистакнутијих чланова. Разумљиво је да су се основне промене морале одиграти у економској сфери — практично у односима на *ager gentilius*-у, земљишту које је било материјална основа кохезије гентилске заједнице.

Какве су могле бити те промене? Нажалост, о томе готово да и нема података. Но нема сумње да је стабилизација друштвеног положаја гентилских старешина, њихово прерастање у затворену сенаторску олигархију — *patres*, последице улоге коју су добили у процесу настајања раних облика аргарне зависности. То скоро изричито каже Фест кад објашњава да су „сенатори названи 'patres' због тога што су додељивали сиромасима парцеле земље једнако као и својој деци.“⁴³⁾ Иако фрагмент не може прецизно да се датира, реч је свакако о економској компоненти најранијих клијентских односа, који су били један од стубова на којима је почивао престиж сенатске аристократије.⁴⁴⁾ Али, каква је била та земља кју су сенатори давали клијентима? Она свакако није била у приватној својини, јер су до пунских ратова такве парцеле биле врло скромних размера.⁴⁵⁾ Могло се радити о *possessiones* — оне су, како је већ речено, специфично патрицијски облик замљопоседа — али сигурно не у почетку, када јавних земљишта није ни било или су била у почетку: традиција, наиме, говори о развијеним клијентским односима од најстаријих времена. Вероватно је, дакле да су гентилске старешине користиле управо земљу која је припадала њиховом генсу да би на њој изградиле основе своје моћи. Начин на који се то догодило није нам поз-

⁴¹⁾ То показују традиционална саопштења о походу генса Фабија и њиховом поразу код Кремере (Liv. II, 50) и о рату који је Кориолан, предводећи своје клијенте, повео против Анција (в. Dell'Orto, *La formazione dello Stato patrizio-plebeo*, 1950, стр. 83. и н. 116)

⁴²⁾ Карактеристична је масовна презадуженост плебејаца, при чему су њихови поверници редовно патрицији. За почетак Републике везана је серија података ове врсте (Станојевић, *Зажан и камата*, 1966, стр. 42 и 80 с.)

⁴³⁾ Festus, *vo patres*: *Atque ii patres dicti sunt, quia agrorum partes attribuerant tenuioribus perinde ac liberis*. Овај фрагмент је неке ауторе навео да ранорепубликанске аргарне односе оквалификују као феудалне (нпр. Neumann, *Die Grundherrschaft der römischen Republik*, 1900, стр. 11 ss; Schwarze, стр. 39 ss; Frank, *Storia economica di Roma* (trad. it.), 1924, стр. 16;

Парфентбев, к теорији и историји аграрног закона Лицинија — Сектија, доклади Ак. наук СССР. В. 1930. г. 4-11

⁴⁴⁾ Број клијената је био основни индикатор снаге појединих генсова; у неким случајевима он је вишеструко премашивао број гентила (в. De Martino, I, стр. 37 с. и н. 59).

⁴⁵⁾ Током прва три века Републике нису асигниране парцеле веће од 7 југера (око 1,75 ha), што показује низ Ливијевих података о оснивању колонија или појединачним доделама земље (IV, 36. 11; 47. 7; V, 24. 4; 30. 8; VI, 16. 6; VIII, 11. 13; 21. 1. — Cf. Heitland, *Agricola*, 1921, стр. 133 сс.)

нат, али су подједнако прихватљиве две могућности. Унутрашња диференцијација је могла довести до фактичке поделе гентилске територије, при чему би *patres* добијао лавовски део земље и на њу затим доводио своје клијенте. У истим условима, међутим, он је могао постепено да „експроприше“ остале гентиле или део њих од права према заједничкој земљи и да их претвори у своје клијенте: тако би његов привилеговани положај у рату и политичком животу добио природан одраз на унутрашњим односима у генсу.⁴⁶⁾ Како год да се процес одвијао, он је текао без великих потреса који би непосредно угрожавали формалну структуру гентилске организације. То је омогућило да генс опстане, и чак га привидно ојачало, јер је он у оваквом облику био задовољавајућа основа за одржавање новог положаја гентилске аристократије.

Како су се ове промене одигравале унутар генса, не избијајући на политичку арену која је била позорница борбе плебејаца против гентилске организације у целини, нормативни оквир односа на *ager gentilius*-у остао је непромењен. Нове установе аграрног права биле су резултат борбе плебејаца за учешће у подели освојених земљишта, и оне ће временом бити уграђене у правни систем патрицијско-плебејске државе која се стварала. Остајући по страни од ових збивања, *ager gentilius* није ни био правно дефинисан: он је формално и даље територија генса, али у стварности њиме управља и све више располаже гентилски старешина. Он — *patres*, сенатор — постаје економски господар генса, а тиме и његов представник пред заједницом. Тако се заједничка земља појављује као атрибут његовог друштвеног субјективитета: представљајући генс, он у извесном смислу „представља“ и *ager gentilius*, иако овај формално остаје друштвена својина — ванправна или, тачније, претправна категорија.⁴⁷⁾

Када су, упоредо са оваквим развојем или касније, Римљани освајали нове територије, они их нису могли третирати другачије него као земљу коју су до тада поседовали. Непосредно по освајању сматрало се да земља припада колективну генсова, што је у пракси значило да њоме управља заједница гентилских старешина.⁴⁸⁾ Та заједница је била институционализована у сенату, па је он природно постао место на којем се одлучивало о судбини освојених земљишта. Имајући пред очима традиционално аграрно уређење, у почетку је сенат свакако делио земљу између генсова. Али, како су о подели одлучивали исти људи којима ће земља у крајњој линији и припасти, а територија је у међувремену нарастала до размера које су омогућавале да се апетити сенатора задовоље без

⁴⁶⁾ Као што је познато, садашња знања о пореклу ране клијентеле су доста непоуздана. На основу неких показатеља није извесно иста претпоставка да су клијентни потицали од гентила (в. Пухан, Римско право, 1972, стр. 20).

⁴⁷⁾ Већина истраживача наишла на тешкоће при покушају да дефинишу *ager gentilius*, пошто редовно прибегавају правној терминологији (Нпр. Voza, 146 сс. и De Martino, I, 24 сс). Он у основи представља друштвену својину, коју није могуће — нити потребно — дефинисати правним појмовима (Стојчевић, Облици својине у старом Риму, Зборник радова Правног факултета у Новом Саду, 4 (1970), стр. 346 сс; Римско приватно право, 1978, стр. 129).

⁴⁸⁾ Слично Немировский, История раннего Рима и Италии, 1962, стр. 241.

већих тешкоћа⁴⁹⁾ — временом се улога сената своди на оглашавање да одређено земљиште сенатори могу да присвоје. Тим путем се једнострана окупација на основу одлуке сената учвршћује као необичан, али сасвим разумљив начин стицања *possessio*.

Уколико је изнето схватање о пореклу *possessio* тачно, она није била никакво право, поготово не приватно, али се не може говорити ни о јавној (сувереној или чак феудалној) власти посесора на окупираном земљишту. У ствари, ова установа се обликује у средини у којој је унутрашња функција државе још увек рудиментарна, а право уређује само оне друштвене односе који се нису могли заштитити традиционалним нормама. Посесор није у таквој ситуацији: његови односи са другим учесницима у окупацијама, као и са заједницом у целини, регулисани су обичајима који су обезбеђивали да поступак окупације не изазове конфликте и да се затим земља несметано користи. Код римских писаца се сачувала успомена на овакве норме.⁵⁰⁾ С друге стране, „овлашћења“ посесора према запоседнутом земљишту — тачније његова могућа фактичка понашања — вероватно нису апстрактно, па ни јединствено одређивана већ су зависила од кохезије и снаге његовог генса, броја и положаја клијената и сличних конкретних околности. Ако је формално и тачна констатација да се овде ради само о „моралним нормама“ које „још увек нису позитивни прописи“,⁵¹⁾ она пре замагљује него што прецизира њихов друштвени значај и делотворност. Субјекти окупације су припадали једној малобројној, затвореној и конзервативној друштвеној групи, која је неговала *virtus romana* и *bona fides*. Ни неки други међусобни односи *patres*, иако мање изложени контроли јавности, нису били заштићени правним нормама.⁵²⁾ У случају ретких инцидената, или када би се појавиле неосноване претензије лица изван привилегованог круга посесора, ствари је доводио у ред магистрат — такође један од патриција — на основу свог општег империјума.⁵³⁾

У светлости овакве природе аграрних окупација, разумљиво је због чега оне, као установа, нису довођене у питање, иако су стално биле у средишту борби за земљу. Плебејци нису могли на овај начин да стичу поседе зато што нису били укључени у гентилску организацију: строго узев, за њих није ни било места у постојећем систему аграрних односа. Уместо да траже потпуну измену земљишног режима, на начин који би им омогућио да земљу користе равноправно са патрицијама — што би значило елиминисање последњих остатака гентилског уређења, а у V веку за то још није било услова — плебејци су зах-

⁴⁹⁾ У односу на површину коју је обухватила половином V века, римска територија се до победе над Вејима (396. године п. н. ере) двоструко, или чак троструко проширила (в. Schwarzze, стр. 50 s и Beloch, стр. 620). Само незнатан део земље у овом периоду је подељен плебејцима, на основу *lex Fabia* (479. године, в. Livius II 48.2) и *lex Icilia* (тзв. „*lex de Aventino publicando*“ из 456. године, в. Liv. III, 31.1; 32.7; Dion. Halicarn. X, 32.2-4).

⁵⁰⁾ Они често говоре о обичају који је забрањивао да појединац окупира више земље него што може да обради расположивим средствима (*Columella*, 1.3; *Corpus agrim. rom.* 100.4; 101, 11; 102.11. Cf. *ibid.* 53.4).

⁵¹⁾ Тако Tiblletti, *Ath.* 26, стр. 221.

⁵²⁾ На пример неформални зајам (*mutuum*) или *Fiducia* (в. Стојчевић, Римско приватно право, стр. 248 и s.).

⁵³⁾ Вероватно је управо решавање оваквих ситуација условило настанак интердиктне заштите (Стојчевић, *op. cit.* стр. 121; Пухан, стр. 233).

тевали да им се део земљишта „додели“ (асигнира). Тиме би један део територије био изузет од редовног поступка и подвргнут специјалном режиму, у складу са посебношћу друштвеног положаја плебејаца.

Иако нерадо, патрицији су повремено морали да прибегавају оваквом поступку, да би на преосталом (свакако знатно већем) делу територије могли да одрже односе који су им осигуравали владајући друштвени положај. Из истих разлога сами патрицији никада нису покушали да своје *possessions* претворе у квиритску својину: она је настајала „доделом“, асигнацијом, а њима није било разумљиво зашто би требало да добију нешто што су и иначе сматрали изворно „својим“, као што је и цело друштво било „њихово“ у мери у којој се заснивало на гентилском наслеђу. У почетку су таквој трансформацији стајала на путу и, још увек мање-више жива, права гентила; када је дефинитивним распадањем генсова та препрека нестала, традиција је *possessions* већ била учврстила као специфично сенаторску форму земљопоседа. Уосталом, посесорима квиритска својина не би донела неке видљиве предности: компликовани поступак својинске заштите није се у ефикасности могао мерити са једноставним политичким и полицијским средствима која су им стајала на располагању.

Тек током следећих векова, под утицајем промена које захватају основне сфере друштвеног живота, концепт *possessio* почиње да губи своје архаичне особине. Први фактор који је на то утицао био је, бар непосредно, политичке природе. Иако споре, економске промене током V и почетком IV века створиле су услове да се дефинитивно уобличи патрицијско-плебејска држава. Плебејци, наиме — захваљујући ратовима, трговини и занатству, а у мањој мери и интензивној пољопривреди — постају довољно снажни да би могли да поставе питање свог равноправног учествовања у јавним пословима. У том контексту није се могао заобићи ни проблем права на коришћење земљишта: у римском друштву, превасходно аграрном, ови захтеви су били међусобно условљени. Стога не изненађује да су по римској традицији истовремено, 367. године п.н. ере, на предлог народних трибуна Гаја Лицинија Столона и Луција Секстија Латерана донети закони којима је санкционисано да један од двојце конзула мора бити плебејац, а да нико не може поседовати више од 500 југера *ager publicus*.⁵⁴⁾ Том приликом су, по свему судећи — иако о томе нема података у изворима — и плебејци добили право да врше окупације и стичу *possiones*.⁵⁵⁾ На тај начин је ова установа први пут делимично правно уређена, изгубивши и последње трагове свог гентилског порекла. То је олакшало њено даље прилагођавање условима који су се, нарочито после ратова са Картагином, готово преко ноћи из основа изменили. Продирање робно-новчаних односа у римску привреду није могло мимоићи ни аграрне односе и довело је до комерцијализације свих облика коришћења зем-

⁵⁴⁾ Ливиус, VI, 35,4—5. Ови закони су у науци изазвали живу дискусију која се још увек не може сматрати окончаном. Резиме досадашњих истраживања дао је Sterckx, Arpien, Plutarque et les premiers règlements de modo agrorum, RIDA 16(1969), стр. 309—337. Цитирани радови Фојгта, Шварца, Тибилетија и Бурдеза такође су добрим делом посвећени овом проблему.

⁵⁵⁾ У том смислу Karlowa, I, 127; Tibilietti, Ath. 26, стр. 216 s; Burdese, стр. 54.

љишта. *Possessiones* се тако укључују у грађанскоправни промет: посесори су их могли продавати, издавати у закуп и остављати наследницима.⁵⁶⁾

Тек тада је овај обликседа добио оне карактеристике које му приписују извори и, уз мања или већа одступања, следбеници класичне теорије о *possessio*: у другом веку п. н. ере *ager occupatorius* је јавно земљиште на којем појединац окупацијом, на основу одлуке државног органа, стиче прекарну државину и за чије коришћење можда плаћа годишњи вектигал. Али овим новим, правним елементима само је наглашен хибридни карактер установе, јер иако може да користи окупирану земљу, посесор окупацијом није стекао никакво субјективно право. Његов положај према држави, која је под притиском социјалних захтева у овом периоду била склона честим осцилацијама у области аграрне политике, био је крајње несигуран. Таква ситуација је стајала на путу развоју пољопривредне производње, и није се могла дуго одржати: у току превирања која је покренула реформа браће Грах, један од завршних и историјски најзначајнијих потеза било је претварање највећег броја *possessiones* у приватну својину.

Мр Мирослав Милошевић

SUMMARY

On the origin of possessio agri publici

The agrarian organisation of the Roman Republic is distinguished by the co-existence of diverse types of land structure, which have emerged as the result of the implementation of legal mechanisms for the settlement of social conflicts over land. Due to its role in these conflicts, numerous archaic characteristics and a relative economic significance, among them special attention should be devoted to "possessiones" which have been established by individual occupation.

The problem of origin and nature of this category cannot be solved by legal and dogmatic analysis, as attempted by the "classical doctrine", the founder of which had been Niebuhr. The circumstance that sources mention in connection with the earliest social upheavals, their patrician character and the minimum role of the state in their emergence, all evidence that the category "possessiones" are the result of the evolution of agrarian relations prevalent on the original territory of the Republic.

At the beginning of this epoch the political role of the large family is maintained and even strengthened; on the other hand, there has come to the strengthening of the leading patrician families and the aggravation of economic inequality. The contradiction of this development, which was not real, may be explained by the alteration of relations on the gentile land,

⁵⁶⁾Cf. Карова, II, стр. 316 s; Kaser, Eigentum, стр. 241 ss. Тај промет се, свакако, није могао обављати формалним актима *ius civilea*.

which had been more closely tied to the political subjectivity of "patres", becoming the basis of their social and political prestige. But, since the change had come about within the large family, gradually and outside the main social conflicts through which the legal framework of the agrarian establishment had been developed, this land had formally remained in social ownership — a non-legal (that is, "pre-legal") category.

This situation has been transmitted to the newly seized land: at the first moment it had been considered the property (ownership) of the collective of the large family, which practically meant the ownership of the collective "patres" institutionalised in the Senate. The Senate is therefore the natural place where decisions over the fate of this land had to be made. The Senate probably originally decided the issue of its division among the family collectives (that is, patres), while with the increase by territory and the development of the principles of division into custom norms there had become a habit to occupy land individually on the strength of Senate decisions, as a manner of acquisition of "possessionses". Therefore the exclusion of the masses from the right to occupation is understandable as well as the maintenance of the non-legal normative framework of this type of land ownership.

Subsequent sporadic and prevalently external interventions could not to a larger extent change the original nature of "possessionses". Their hybrid character could not be brought into accordance with the needs of developed economic life and legal business of the late Republic, so that in the framework of the transformation initiated by the reforms of the Brothers Gracch these properties had been transformed into private ownership.